

Μακεδονικά

Vol 38 (2009)

Αρχαιολογικές παρατηρήσεις στα βόρεια τείχη της Θεσσαλονίκης

Μελίνα Παϊσίδου, Αλέξανδρος Χατζηιωαννίδης

doi: [10.12681/makedonika.59](https://doi.org/10.12681/makedonika.59)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Παϊσίδου Μ., & Χατζηιωαννίδης Α. (2011). Αρχαιολογικές παρατηρήσεις στα βόρεια τείχη της Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 38, 21–47. <https://doi.org/10.12681/makedonika.59>

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Από το 2003 έως το 2006 πραγματοποιήθηκαν από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εργασίες στο πλαίσιο του έργου «Συντήρηση – αποκατάσταση του βορείου τμήματος των τειχών της Θεσσαλονίκης: από την Πύλη της Παλαιολογίνας έως την Παλαιά Πύλη»¹. Η αποκάλυψη άγνωστων στοιχείων της οικοδομικής ιστορίας των τειχών που συνδέονται με την ιστορία της πόλης μάς οδήγησαν στην κατάθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας και της προβληματικής μας, λαμβάνοντας υπ' όψιν προηγούμενες συστηματικές μελέτες για τα τείχη².

Σύμφωνα με την αρίθμηση των σχεδίων της εγκεκριμένης μελέτης³, οι εργασίες επεκτάθηκαν στον χώρο από τον πύργο Π1 έως τον Π17 με φορά ανατολικά – δυτικά, δηλαδή από την Πύλη της Άννας Παλαιολογίνας έως την Παλαιά Πύλη ή Εσκή Ντελίκ (Παλαιό Ρήγμα) (Σχ. 1). Το τμήμα από τον Π11 έως τον Π17, που παρουσιάζουμε, το επιμερίζουμε σε τρεις τομείς, οι οποίοι ανταποκρίνονται σε διαφορετικές φάσεις οικοδομικής εξέλιξης και ιστορικών επεμβάσεων επί των τειχών:

Το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στο πλαίσιο της ΚΑ' Αρχαιολογικής Συνάντησης «Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη κατά το έτος 2007», που πραγματοποιήθηκε στις 13-15 Μαρτίου 2008 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης.

1. Το παρόν και το μέλλον των μνημείων μας. Πολιτιστική κληρονομιά και Γ Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης: Η προσφορά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην κοινωνία των πολιτών, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 74. Στοιχεία της έρευνας έχουν δοθεί για δημοσίευση στο Αρχαιολογικό Δελτίο, Χρονικά (2004), (2005) και (2006) (υπό έκδοση).

2. Μ. Χατζή-Ιωάννου, *Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Εν Θεσσαλονίκη 1880, σσ. 11-37· Ο. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σσ. 30-114· Μ. Vickers, «The Date of the Walls of Thessalonica», *Annual of the Archaeological Museum of Istanbul* 15-16 (1969) 313-318· Γ. Γούναρης, «Παρατηρήσεις τινές επί της χρονολογίας των τειχών της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 11 (1971) 311-322· ο ίδιος, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1976· Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 7 (1975) 293-341· J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Paris 1984· Μ. Φουντούκου, «Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1986) 111-157· Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998.

3. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα – μηχανικό της 9ης Ε.Β.Α. κ. Βασίλη Κονιόρδο, ο οποίος είχε την επίβλεψη του τεχνικού μέρους του έργου της αποκατάστασης των τειχών. Η τοπογράφιση έγινε από τους κ.κ. Β. Σταματόπουλο και Θ. Γκάντζο, τα σχέδια και η αποτύπωση από την κ. Μ. Μαυρουδά.

α) Από τον δυτικό κόμβο της ακρόπολης, όπου ο πύργος Π13, έως τον πύργο Π17⁴.

β) Από τον πύργο του Ανδρονίκου Λαπαρδά Π12⁵ έως τον πύργο Π11, έναντι της Μονής Βλατάδων.

γ) Από τον πύργο του Ανδρονίκου Λαπαρδά Π12 έως τον δυτικό κόμβο Π13.

Τομέας α: πύργοι Π13-Π17

Αφού καθαιρέθηκαν οι προσφυγικές οικίες που εφάπτονταν του βορείου τείχους, στα μεσοπύργια Π13, Π14, Π15, αποκαλύφθηκαν οι τρεις εφάπτομενες κατασκευαστικές φάσεις του τείχους, οι οποίες παρουσιάζουν κλιμακωτή ανάπτυξη και διπλό περιδρόμο (Σχ. 2, εικ. 1). Η ενδιάμεση, που είναι η αρχαιότερη και έχει χαρακτηριστεί ως πρώτη ρωμαϊκή φάση⁶, παρουσιάζει επιμελημένη αργολιθοδομή, υποκίτρινο επίχρισμα στην εξωτερική της παρειά και πώρινο γείσο. Έχει πάχος 1,60 μ.

Το τείχος της δεύτερης ρωμαϊκής φάσης⁷, δομημένο σε επαφή με την εσωτερική παρειά της πρώτης, είναι ισοπαχές προς το προηγούμενο και με συγγενή, αλλά αμελέστερη, δόμηση. Το συνδετικό υλικό του αποτελείται από υπόλευκο κονίαμα.

Η τρίτη φάση που ανάγεται στην παλαιοχριστιανική εποχή, είναι κτισμένη σε επαφή με την επιχρισμένη εξωτερική παρειά της πρώτης. Παρουσιάζει τη γνωστή από το μεγαλύτερο μέρος των τειχών δόμηση με τη χαρακτηριστική εναλλαγή ζωνών λίθων με ζώνες πλίνθων σε τέσσερις στρώσεις. Στις πλίνθους του περιδρόμου της συναντούμε σε μεγάλο ποσοστό τα γνωστά μας από τους ναούς της Θεσσαλονίκης σφραγίσματα του 5ου αι.⁸ στοιχείο που υποδεικνύει, πιθανώς, την ανέγερση αυτού του τμήματος τη συγκεκριμένη εποχή.

4. Ονομάζουμε «δυτικό κόμβο» το σημείο όπου συναντάται το βόρειο τείχος της πόλης με το δυτικό σκέλος του τείχους της ακρόπολης, δανειζόμενοι τον όρο από το: Βελένης, *ό.π.*, σ. 27 κ.ε.

5. Για τον πύργο του Ανδρονίκου Λαπαρδά βλ. Α. Κούντουρας, «Τρεις επιγραφές από τα τείχη της Θεσσαλονίκης», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 29 Απριλίου – 1 Μαΐου 1983, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1980, σσ. 39-40· Ν. Oikonomides, «La tour du grand chartulaire Lapardas à Thessalonique», *Zograf* 27 (1998-1999) 33-36.

6. Βελένης, *ό.π.*, σσ. 43-63.

7. *Ο.π.*

8. Όπως το σύνθετο σύμπλεγμα ENT που πλαισιώνεται με σταυρούς και έχει αποδοθεί στον 5ο αι. [Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 52], Αθήνα 1994, σσ. 172-176· Μ. Vickers, «Fifth-Century Brickstamps from Thessaloniki», *BSA* 68 (1973) 285-294· Tafrafi, *ό.π.*, σσ. 152-154].

Με τον καθαρισμό αποσαφηνίστηκε η διαδοχική σχέση των τριών οικοδομικών φάσεων. Η δεύτερη υπέρκειται του περιδρόμου της πρώτης κατά 0,70 μ., τον οποίο και υπερκαλύπτει, διαμορφώνοντας εκ νέου περιδρόμο. Η τρίτη, επαπτόμενη στην πρώτη, υπερυψώνει τον περιδρόμο της κατά 1,20 μ. σχηματίζοντας έτσι βαθμιδωτή διάρθρωση, λειτουργική για την κίνηση επί των επάλξεων. Τα ίδια δεδομένα διαφάνηκαν δυτικότερα στο μεταπύργιο των πύργων Π16-Π17.

Οι αποχρωματώσεις μεταξύ των πύργων Π15-16-17 από την εξωτερική παρειά αποκάλυψαν μπλοκ της κατεστραμμένης παλαιοχριστιανικής φάσης και την εξωτερική όψη της πρώτης ρωμαϊκής. Το πιο ευανάγνωστο σημείο συσχετισμού της πρώτης φάσης με τις άλλες δύο εντοπίζεται στη βόρεια όψη του ρωμαϊκού πύργου Π16 που αποτελείται εσωτερικά από αργολιθοδομή με υποκίτρινο ασβεστοκονίαμα και εξωτερικά από πόρινους λιθόπλινθους⁹. Οι δύο τρόποι δόμησης συμπλέκονται, ενώ σε ορισμένα σημεία η αργολιθοδομή είναι διαμπερής υποκαθιστώντας λιθόπλινθους ακόμη και της βόρειας εξωτερικής όψης του πύργου. Τα υποκίτρινα επιχρίσματα που καλύπτουν τους αρμούς και εν μέρει την επιφάνεια των λιθοπλινθών φέρουν διακοσμητικές χαράξεις σε σχήμα παράλληλων γραμμών και κύκλων (μυστρίσματα) (Εικ. 2). Ο πύργος είναι τετράγωνος με πλευρά 6,80 μ., πάχος βόρειας εξωτερικής πλευράς 1,60 και διασωθέν ύψος 3,50 μ. (Σχ. 3, εικ. 3). Το άνοιγμά του εντοπίστηκε στο μέσον της νότιας πλευράς, όπου αναπτύσσεται κατά μήκος πατούρα πλάτους 0,10μ., η οποία πιθανώς σχετίζεται με την ύπαρξη κινητού δαπέδου. Κάτω από το επίπεδο της εισόδου υπήρχε ωφέλιμος χώρος, όπου βρέθηκε κεραμική αβαφών αγγείων υστερορωμαϊκής περιόδου. Στον χώρο διανοίχθηκαν δύο κτιστοί αποθέτες όψιμης τουρκοκρατίας καταστρέφοντας ένα τμήμα του.

Στο μεσοπύργιο ανατολικά του πύργου Π16 διατηρούνται οι δύο αρχαιότερες φάσεις, ενώ στα δυτικά διακρίνονται και οι τρεις φάσεις της οχύρωσης, και η οργανική σύνδεση του ρωμαϊκού πύργου με τα μεταπύργια της πρώτης. Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται δυτικά έως την Παλαιά Πύλη, όπου σταματούν οι τρεις φάσεις, καθόσον σε αυτό το σημείο περατώνεται η μορφή που είχε η βόρεια οχύρωση κατά την πρώτη χιλιετία¹⁰.

Τομέας β: πύργοι Π11-Π12

Στο μεταπύργιο Π11-Π12, που αντιστοιχεί στον χώρο έναντι της Μονής

9. Η ύπαρξη του πύργου έχει ήδη επισημανθεί (Βελένης, *ό.π.*, σ. 51, εικ. 48). Οι εργασίες μας συνέβαλαν στην πλήρη αποκάλυψή του και σε αναλυτικές παρατηρήσεις και συσχετισμούς.

10. *Ο.π.*, σσ. 51, 61-62, 131· P. Odorico, «L'acropole de Thessalonique et autres lieux de la ville: des lectures et des questions», *Βυζαντινά* 25 (2005) 34 σημ. 32.

Βλατάδων, αποκαλύφθηκε το εσωτερικό τείχος της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης του, πλάτους 1,40 μ. (Σχ. 4, εικ. 4). Οι παρειές του δομούνται από στρώσεις μίας σειράς πλίνθων διαστάσεων $0,45 \times 0,45 \times 0,04$ μ. σε εναλλαγή με κανονικές ζώνες μικρών τετράπλευρων λίθων και μαρμάρινων τεμαχίων (Εικ. 5). Η μορφολογία διαφοροποιείται από εκείνης των μεταπυργίων διαστημάτων Π13-Π17 και χαρακτηρίζει έργα εποχής Μεγάλου Κωνσταντίνου, με κορυφαίο δείγμα τις αυτοκρατορικές θέρμες στους Τρεβήρους¹¹. Στη Θεσσαλονίκη, παρόμοια τοιχοδομία παρατηρείται στη δεξαμενή εποχής Μεγάλου Κωνσταντίνου που ανασκάφηκε από την κ. Ε. Μαρκή το 2004¹². Το τμήμα αυτό που διασώζεται σε μήκος 31 μ. ξεκινά από την παρειά του πύργου του Λαπαρδά και καταλήγει ανατολικά σε άνοιγμα πλάτους 6,25 μ., το οποίο μας προβλημάτισε για το είδος του, καθόσον υπερβαίνει το άνοιγμα πύλης αλλά η δοκιμαστική τομή δεν έδειξε ύπαρξη μεσοπυργίου διαστήματος ούτε θεμελίωση πύργου. Πιθανώς να αντιστοιχεί σε θέση προβόλου αλλά αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί διότι το παλαιοχριστιανικό μεταπύργιο, το οποίο εφάπτεται στη βόρεια παρειά δεν επιτρέπει την ανασκαφική έρευνα. Το άνοιγμα σφραγίστηκε, όταν κατασκευάστηκε η τρίτη φάση της βόρειας οχύρωσης, δηλαδή η παλαιοχριστιανική, με μαρμάρινα μέλη κρηναίου οικοδομήματος¹³.

Έτσι, ανατολικά του Π12 και σε όλο το μήκος του ενδιάμεσου βόρειου τείχους είναι εμφανής η κατάργηση των δύο αρχαιότερων φάσεων του, την οποία αποδίδουμε στην ίδρυση της ακρόπολης για τους κάτωθι λόγους:

α) Το εσωτερικό τείχος δεν απαιτούσε πλέον τις αμυντικές δυνατότητες του εξωτερικού, το οποίο σήκωνε όλο το βάρος των εξωτερικών επιθέσεων.

β) Η κλιμακωτή διαρρύθμιση των περιδρόμων θα διευκόλυνε την πιθανή εισβολή στην ακρόπολη από το εσωτερικό της πόλης.

γ) Οι διπλές επάλξεις επί του περιδρόμου και η διπλή προβολή των πύργων εσωτερικά και εξωτερικά συνεπάγονται τη διάλυση των δύο προηγούμενων φάσεων και τη δημιουργία προϋποθέσεων για εκατέρωθεν τειχομαχίες.

Τομέας γ: πύργοι Π12-Π13

Η έρευνα έδειξε τη διαχρονική λειτουργία του τμήματος μεταξύ των πύργων Π12-Π13, με αρχική φάση στη ρωμαϊκή εποχή, συνέχεια στην παλαιοχριστιανική και ιδιαίτερη ενίσχυση από τον 12ο αι. και εξής, όταν πλέον

11. Philipp von Zabern (ver.), *Trier, Kaiserresidenz und bischofssitz*, Mainz am Rhein 1984, σσ. 63-64.

12. Ε. Μαρκή – Α. Χατζηιωαννίδης, «Υδρευτικά έργα Μ. Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 279-284.

13. Για την παρουσία κωνσταντινείας φάσης στην οχύρωση της Θεσσαλονίκης βλ. Βελένης, *ό.π.*, σσ. 55-57, 94 και Ε. Μαρκή, «Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 22 (1982) 133-152.

υπήρχε η ακρόπολη, που προσέδωσε άλλη διάσταση στην άμυνα της πόλης και λειτουργία τόσο αμυντική όσο και κοινωνική¹⁴. Σημειωτέον ότι και οι δύο πύργοι είναι στραμμένοι προς το εσωτερικό της πόλης, στοιχείο που καταδεικνύει ότι ανήκουν πλέον στην άμυνα της ακρόπολης (Σχ. 5).

Ο καθαρισμός στον παλαιοχριστιανικό περιδρόμο του μεσοπυργίου Π12-Π13 έδειξε συνεχή στρώση ενσφράγιστων πλίνθων, γνωστές από τα μνημεία του 5ου αι. της πόλης, όπως ακριβώς και στα μεταπύργια Π14-Π15¹⁵ (Εικ. 6). Η αφθονία τους τόσο στην επίχωση όσο και σε κατά χώραν τοποθέτηση συνιστά στοιχείο ανέγερσης του τμήματος αυτού στα μέσα του 5ου αι. με αυθεντικό υλικό.

Στο νότιο πέρας του μεσοπυργίου αποκαλύφθηκε κτιστό φρεάτιο και λακκοειδής τάφος, εντός του παλαιοχριστιανικού περιδρόμου. Ο τάφος περιείχε δύο ταφές και έναν οστέινο σταυρό, σε τύπο γνωστό από τον 13ο έως τον 15ο αι.¹⁶ (Εικ. 7). Στην επίχωση του περιδρόμου εντοπίστηκε υπέρπυρο Αλεξίου Α' Κομνηνού και τραχύ Μανουήλ Α' Κομνηνού¹⁷ (Εικ. 8).

Επί του κομβικού πύργου Π13 αποκαλύφθηκε συστάδα πέντε κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων (Εικ. 9). Για την κατασκευή της λιθολογήθηκε η παλαιοχριστιανική τοιχοποιία σε ύψος δύο μέτρων. Η δυτική πλευρά της συστάδας προσκολλάται στην επιχρισμένη ανατολική παρειά του προϋφιστάμενου ρωμαϊκού πύργου της πρώτης κατασκευαστικής φάσης. Οι τάφοι είναι προσανατολισμένοι και κατέχουν δύο αλληπάλληλα επίπεδα. Οι κτιστές ομοιόμορφες θήκες χωρίζονται μεταξύ τους με ισοπαχή τοιχία 0,30 μ. και έχουν διαστάσεις 1,90 μ. × 0,65 μ. × 1,50 μ. Είναι επιχρισμένες με ρόδινο κονίαμα, έχουν πλίνθινο προσκεφάλαιο και δάπεδο από πλίνθους των τειχών της παλαιοχριστιανικής φάσης διαστάσεων 0,42 × 0,31 × 0,05 μ. Ο μοναδικός σκελετός που βρέθηκε κατά χώραν ανήκει στον T2¹⁸. Τα ευρήματα στο εσωτερικό του παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εκτός από ένα σπάραγμα ενε-

14. Η εποχή των Κομνηνών ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την ενίσχυση της ακρόπολης της Θεσσαλονίκης. Τόσο ο πύργος του Ανδρονίκου Λαπαρδά με τη σχετική χρονολόγηση όσο και η πλίνθινη επιγραφή στα ανατολικά του φρουρίου του Επταπυργίου, όπου αναγνώστηκε το όνομα του επισκόπου Βασιλείου Αχριδηνού (Θ. Παπαζώτος, «Τα τείχη», *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 31) καταδεικνύουν δύο σημαντικά οχρωματικά έργα στην ακρόπολη τον 12ο αι.

15. Πρόκειται για σφραγίσματα με το χαρακτηριστικό ENT ή +EN+, με το γράμμα Β ή BV και το γράμμα ω.

16. Ι. Ο. Κανονίδης, «Εγκόλπια από ανασκαφές υστεροβυζαντινών κοιμητηρίων στη Θεσσαλονίκη», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 9 (2002) 66-67, εικ. 1-2.

17. P. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, σσ. 225-226, 231-233, πίν. 60 (1036), πίν. 64 (1088).

18. Σύμφωνα με την οστεολογική εξέταση που διενεργήθηκε από τον βιολόγο στην 9η Ε.Β.Α. κ. Κωνσταντίνο Καρτσώνη, αναγνωρίστηκε ότι ο σκελετός ανήκει σε ενήλικα άνδρα, μέσης ηλικίας 35-45 ετών, αναστήματος 1,65 μ. (± 0,04 μ.). Στο οστεολογικό υλικό δεν εντοπίστηκαν σαφή ίχνη τραυματισμού.

πίγραφου επιχρίσματος και θραυσμένη κεραμική αβαφή και εφυαλωμένη, βρέθηκαν 47 χάλκινα τραχέα νομίσματα απλωμένα σε όλο το μήκος του σκελετού τα οποία φαίνεται πως δεν αποτελούν απόκρυψη, αλλά ταφικό έθιμο κατάθεσης νομισμάτων προς τιμή του νεκρού¹⁹. Άλλα πέντε χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν στον Τ4, μαζί με θραύσματα εφυαλωμένων και γυάλινων αγγείων, με σιδερένια και χάλκινα καρφιά, οστέινη λαβή εγχειριδίου, σπαράγματα έγχρωμων επιχρισμάτων, χάλκινα κουμπιά και όστρακα αβαφών και εφυαλωμένων αγγείων. Ένα γυάλινο και ένα χάλκινο μυροδοχείο περι-συνελέγησαν από τον Τ5 μέσα από οπή στο πλίνθινο προσκεφάλαιό του.

Οι τάφοι διαταράχθηκαν επί τουρκοκρατίας από τη διαμόρφωση βαθμίδων που οδηγούσαν στο δώμα του πύργου και στο στόμιο κτιστής δεξαμενής.

Η παρουσία των τάφων επί του περιδρόμου της οχύρωσης αποτελεί *unicum* για τη Θεσσαλονίκη. Συστάδα τάφων πλησίον του τείχους ανασκάφηκε νοτίως του κυκλικού πύργου του Τριγωνίου, αλλά στο επίπεδο του εδάφους²⁰. Ο χώρος του Τριγωνίου όσο και του δυτικού κόμβου καταλαμβάνονταν από γωνιακούς πύργους με ωφέλιμους χώρους και πιθανώς μόνιμη διαμονή φρουράς. Τάφοι επί του τείχους μας παραδίδονται και από τον Ακροκόρινθο, τους οποίους ο Δημήτριος Πάλλας θεώρησε τμήμα του νεκροταφείου της φρουράς²¹. Στην εξεταζόμενη περίπτωση θεωρούμε ότι πρόκειται για τις ταφές των μελών της φρουράς του πύργου, οι οποίοι θα θάφτηκαν στον χώρο που έπεσαν.

Οι τάφοι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα, αλλά η νομισματική μαρτυρία από το εσωτερικό τους υποδεικνύει μάλλον διαδοχική χρήση σε διάστημα 20-30 ετών, στην ταραγμένη περίοδο των τελευταίων δεκαετιών του 12ου αι. και των αρχών του 13ου αι.²². Από τα 52 χάλκινα νομίσματα που εντοπίστηκαν αρχαιότερο είναι ένα ημιτεταρτηρό Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, περ. 1143-52²³, και νεώτερο ένα τραχύ Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη, περ. 1208²⁴. Ωστόσο τα περισσότερα νομίσματα αποτελούν πιστές απομιμήσεις και λατινικές απομιμήσεις των πρώτων δεκαετιών του 13ου αι.²⁵. Οι επιμελημένες κατασκευές

19. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', Αθήνα 1951, σ. 191.

20. Πρόκειται για δέκα τάφους και ένα παρεκκλήσι που ανασκάφηκαν από τον καθηγητή Ευθύμιο Τσιγαρίδα [*ΑΔ* 28 (1973) Β2 Χρονικά, 478-480, πίν. 438-441, σχ. 1].

21. Δ. Ι. Πάλλας, «Αι βαρβαρικοί πόρπαι της Κορίνθου», *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, τ. Α', Αθήνα 1987-88, σσ. 224-297.

22. Γ. Θεοχαρίδης, *Η ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 289-298, 310-322.

23. *DOC* IV, πίν. XVI, 22.

24. *Ο.π.*, πίν. XXVIII, 6.

25. Την ταύτιση των νομισμάτων έκανε η νομισματολόγος Δρ. Ελένη Λιάντα και σχετικός πίνακας της ίδιας επισυνάπτεται ως παράρτημα της ανακοίνωσης.

των τάφων και τα συνοδευτικά αντικείμενα δεν προδίδουν βιασύνη, καιρό πολέμου ή ένδεια, αλλά η χρήση τους φαίνεται πως συνδέεται αποκλειστικά με τους άνδρες της φρουράς.

Η χρήση του χώρου, η ενίσχυση και διεύρυνσή του από το β' μισό του 12ου αι. και εξής συνάδει με τη χρονολόγηση του πύργου του Λαπαρδά και τη μορφολογική ομοιότητα και οργανική σύνδεση που παρουσιάζουν οι δύο πύργοι μεταξύ τους, Π12 και Π13. Για την ερμηνεία της ενισχυμένης κατασκευής του δυτικού κόμβου και τη δικαιολόγηση της ύπαρξης ταφικών κατασκευών επί του περιδρόμου, ιδιαίτερα κατατοπιστικές είναι οι λίγο προγενέστερες περιγραφές του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης σε μία ταραγμένη εποχή για την πόλη, όταν εισέβαλαν στην ακρόπολη οι Νορμανδοί της Σικελίας το 1185, όπου είχε καταφύγει μέρος του πληθυσμού. Οι αναφορές του Ευσταθίου πιστεύουμε ότι ανταποκρίνονται στην οργάνωση και λειτουργία του εξεταζόμενου χώρου, ερμηνεύοντας τη νευραλγική σημασία του για την άμυνα της πόλης. Αναφέρεται στην *περι τῆς ἀκροπόλεως τὴν εἴσοδον...*, όπου συνωθεῖτο το πλήθος *ἀχωρήτου γὰρ ὄντος μία πύλη τοῦ σννερρενκότος ἄνω λαοῦ καὶ βιαζομένων μὲν παραβύεσθαι ὥστε σώζεσθαι*²⁶. Η αναφορά του Ευσταθίου στον ανίκανο διοικητή της Θεσσαλονίκης Δαβίδ Κομνηνό, ο οποίος *ἄμα τε τοῦ πύργου γενέσθαι, ὃς ὑπερανίσταται τῶν ἐκεῖσε πυλῶν...* *διέφυγε ἐάσας τοὺς ἐπὶ τοῦ πύργου στρατιώτας καινὰ μελετᾶν*²⁷, μάς υποδεικνύει να ταυτίσουμε τον πύργο της περιγραφῆς του με τον πύργο του δυτικού κόμβου, και συνεπῶς τη μοναδική από δυτικά είσοδο προς την ακρόπολη: *... καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τὴν πύλη τῆς ἀκροπόλεως, τὴν γε προουφαινομένην*²⁸, συνεχίζει ο Ευστάθιος. Από την περιγραφή του φαίνεται πως υπήρχε μία κύρια πύλη μεταξύ πόλης και ακρόπολης, η *προουφαινομένη*, αλλά αναφέρεται και σε μία *κρυφαία πύλη* την οποία έφραξε ο Δαβίδ με τον μηχανισμό της για να μπορέσει να ξεφύγει, με αποτέλεσμα να παγιδέψει θανάσιμα όσους τη διέσχιζαν εκείνη τη στιγμή: *ἐπέταξε χαλασθῆναι τὴν κρυφαίαν ἐκείνην πύλην, μετέωρον ἡρμένης ἐκ μηχανῆς ... καὶ τῶν παρεισδυομένων συγκλείσας ἐπαγίδευσεν τοὺς ὑποτρέχειν λαχόντας εἰς ὄλεθρον...*²⁹.

Η περιγραφή του Ευστάθιου πιστεύουμε ότι αντιστοιχεί τοπογραφικά στον χώρο της έρευνάς μας. Ο πύργος του δυτικού κόμβου Π13 είναι από πλευράς θέσης, όγκου και ωφέλιμου χώρου κατάλληλος για τον έλεγχο της ακρόπολης. Η πύλη του λειτουργούσε ως μία από τις βασικές εισόδους της

26. Eustazio di Tessalonica, *La Espugnazione di Tessalonica*, St. Kyriakidis (επιμ.), Palermo 1961, σ. 8.

27. *Ό.π.*, σ. 10.

28. *Ό.π.*, σ. 8.

29. *Ό.π.*, σ. 10.

και προστατεύονταν από σιδερένιο καταρράκτη όπως δείχνουν οι υποδοχές στην τοιχοποιία και οι θέσεις των μηχανισμών (Εικ. 10). Τα επίπεδα χρήσης του πύργου μαζί με το δώμα ήταν πιθανώς τρία. Εσωτερικά διαμορφωνόταν κατάλληλος χώρος για τη μόνιμη διαμονή φρουράς σε περιόδους πολέμου.

Στον χώρο προϋπήρχε ο πύργος της πρώτης ρωμαϊκής φάσης, όπου προσκολλήθηκε η παλαιοχριστιανική φάση, ενώ στη μεσοβυζαντινή περίοδο, κτίζεται μία «πειόσημη» πυργοειδής κατασκευή, η οποία εφάπτεται στην ανατολική παρειά του Π13, εγκιβωτίζοντας το προγενέστερο αμυντικό σύστημα (Εικ. 11). Η τοιχοδομία της είναι παρόμοια με εκείνης του δυτικού περιβόλου της ακρόπολης, που προσκολλάται στη βόρεια επιφάνεια του Π13. Στο εσωτερικό της δύο μεγάλα τόξα στήριζαν την οροφή. Με την προσθήκη αυτή στον πύργο αυξάνεται ο ωφέλιμος χώρος, ο οποίος επικοινωνούσε με το εσωτερικό του ρωμαϊκού πύργου με εσωτερική πυλίδα πλάτους 0,90 μ. (Εικ. 12). Η διακριτική θέση της σε σχέση με τη μεγάλη πύλη του Π13 παραπέμπει στην περιγραφή του Ευσταθίου περί *μίας πύλης τῆς ἀκροπόλεως και κρυφαίας πύλης*.

Παρατηρώντας την τοιχοδομία των πύργων Π12 και Π13, καταλήγουμε ότι ο Π13 πήρε την οριστική μορφή του στον 12ο αι., την ίδια εποχή με τον πύργο του Λαπαρδά σχηματίζοντας ενιαίο αμυντικό βραχίονα προς την ακρόπολη (Σχ. 6, εικ. 13). Οι δύο πύργοι και το μεσοπύργιο διάστημα παρουσιάζουν ενιαία μορφολογία τοιχοποιίας, παρόμοιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο και πλίνθινα αποτροπαϊκά γράμματα, τα οποία έχουν κατασκευαστεί με τρόπο ώστε να είναι ορατά από την πόλη προς την ακρόπολη³⁰. Το υπέρθυρο της φραγμένης δυτικής πύλης του κομβικού πύργου κοσμεύεται με οριζόντιο ταινιωτό κεραμοπλαστικό με επαναλαμβανόμενα ομόκεντρα τετράγωνα, το οποίο αποκαλύφθηκε κατά τον καθαρισμό και την αφαίρεση νεωτερικού κονιάματος που το κάλυπτε (Σχ. 7).

Η ιδιαίτερη σημασία του κομβικού πύργου και η διαχρονική χρήση του επιβεβαιώνονται και από τα επιγραφικά στοιχεία που αποκαλύφθηκαν, τα οποία τοποθετούμε στον 14ο αι.: στο τόξο του υπερθύρου της δυτικής φραγμένης πύλης του, αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφίας με ίχνη δύο

30. Αντίθετα με την πρακτική που εφαρμόζεται κατά κανόνα στα τείχη της Θεσσαλονίκης, όπου όλες οι επιγραφές και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των τειχών είναι ορατά από τους εισερχόμενους στην πόλη. Η αντίστροφη πρακτική που εφαρμόζεται στην ακρόπολη με την επισήμανση του χώρου με επιγραφές και κεραμοπλαστικά περίοπτα προς τη μεριά της πόλης, υποδεικνύει την ιδιαίτερη λειτουργία της πρώτης και τον αμυντικής λειτουργίας διαχωρισμό της από την κυρίως πόλη.

Για τη χρήση των αποτροπαϊκών σταυρών στα τείχη της Θεσσαλονίκης και τη σχετική προβληματική βλ. Βελένης, *ό.π.*, σσ. 112-114, ενώ για τη χρήση των σταυρών και την ερμηνεία των κρυπτογραμμάτων βλ. E. Moutafon, «Krastove i kriptogrami ot krepostite steni na srednovkovnija Solun», *Izkustvovedski tshetenija 2007*, Sofia 2008, σσ. 145-148.

ιστάμενων μορφών. Αριστερά της μίας και επί του κόκκινου κάμπου διακρίνεται γραπτή τετράστιχη επιγραφή, με λευκά γράμματα ανάμεσα σε εγχάρακτους οδηγούς (Σχ. 8):

+ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Κ ...Ι/ΙC... Π'.../Ι... C ΥΓ. ΕΟ/ ΒΑCΙΑ ΟΙ

Το όνομα Ανδρόνικος θεωρούμε ότι αντιστοιχεί στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ', του οποίου η στενή σύνδεση με τη Θεσσαλονίκη από το 1328 έως το 1341, όπου διέμενε για μακρά χρονικά διαστήματα, δικαιολογεί την απεικόνισή του σε ένα τόσο περίοπτο σημείο της πόλης. Το 1328 η πόλη, στη διάρκεια του εμφυλίου των δύο Ανδρονίκων, ανοίγει οικειοθελώς τις πύλες της στον νεότερο, ενώ μπροστά από τα τείχη της Ακρόπολης καταρρέει η αντίσταση των αντιπάλων του³¹.

Κάτω από την ενεπίγραφη παράσταση και εντός γραπτού πλαισίου σώζεται αποσπασματικά δεύτερη γραπτή οκτάστιχη επιγραφή, από λευκά γράμματα σε πράσινο κάμπο, διαστάσεων 2,10μ. × 0,70μ.³² (Σχ. 9, εικ. 14). Γράφηκε επάνω σε κονίαμα που προσετέθη επί της προϋπάρχουσας ενεπίγραφης τοιχογραφίας χωρίς όμως να την καλύπτει. Επίσης δεν καλύπτει όλο το εύρος του αιψιδώματος. Παρουσιάζει μεγάλα χάσματα, λόγω απώλειας του υποστρώματος, ενώ τα επί ξηρού γράμματα έχουν απολεπισθεί σε πολλά σημεία³³.

Μορφολογικά τα γράμματα τοποθετούνται περί τα μέσα του 14ου αι. Η επαναλαμβανόμενη στίξη με άνω στιγμή και άνω και κάτω τελεία καθώς και η παροξυτονία της τελευταίας λέξης πριν τη στίξη υποδεικνύει πιθανότατα ένα έμμετρο επίγραμμα³⁴. Σε αυτό κατατείνουν και κάποιες εκφράσεις του τύπου: *ἐσχάτω κρίση, δέησιν, σῶσον, νῦν ὀδύνης, ὡς ἐκ τοῦ λάθους, δάκρυον χύσης*. Ιστορικές πληροφορίες φαίνεται πως δίνει ο δεύτερος στίχος, όπου διαβάζουμε τα πρώτα γράμματα –πιθανώς– της λέξης *συμβασιλεύς*, το όνομα *Καντακουζηνός*, τις λέξεις *αὐτοκράτωρ Κὺρ* και σύντμηση του ονόματος *Ἰω(άννης) Παλ(αιολό)γ(ος)* (Σχ. 10).

Βάσει των παραπάνω προτείνουμε τη χρονολόγηση της επιγραφής περί το 1350, όταν η Θεσσαλονίκη ανοίγει τις πύλες της στον έως τότε λαομί-

31. *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris Historiarum, libri I, vol. I, Bonnae 1828, σσ. 269-272*· Ο. Tafrafi, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, σσ. 210-218· Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία και πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά το ΙΔ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 35-37· ο ίδιος, *Η Μακεδονία κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980.

32. Η επιγραφή και το περιεχόμενό της θα αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

33. Ευχαριστούμε τον καθηγητή κ. Γεώργιο Βελένη για τις επισημάνσεις και τις οδηγίες του για την ορθή ανάγνωση της επιγραφής.

34. Για το βυζαντινό επίγραμμα βλ. Αθ. Κομίνης, *Το βυζαντινόν ιερὸν ἐπίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί*, Εν Αθήναις 1966.

σητο Ιωάννη Καντακουζηνό ο οποίος συμβασιλεύει με τον νόμιμο αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο. *Και ἡ πᾶσα πόλις ἐν ἑορταῖς ἦσαν καὶ μετὰ πολλῆς εὐφημίας ὑπεδέχοντο τοὺς βασιλεῖς*³⁵. Το γεγονός θέτει και τυπικά το τέλος της κυριαρχίας των Ζηλωτών. Ἄλλωστε ο Καντακουζηνός συγκάλεσε *πάνδημον ἐκκλησίαν*, όπου έπεισε τους πολίτες για τα μη αγαθά κίνητρα των Ζηλωτών³⁶.

Η επιλογή αυτής της πύλης για την τοποθέτηση της ιστορικής επιγραφής υπαγορεύεται από δύο λόγους: η προϋπάρχουσα παράσταση του Ανδρόνικου Γ΄, με τον οποίο ουσιαστικά συγκυβερνούσε ο Καντακουζηνός, και η ιδιότητά του ως πατέρα του Ιωάννη Ε΄, επιβεβαιώνουν τη νομιμότητα της εξουσίας των δύο νυν συναυτοκρατόρων και δικαιολογούν την παρείσφρηση του Καντακουζηνού στη δυναστεία. Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με τα Ζηλωτικά του 1345, καθώς η περιοχή συνάδει με τον χώρο όπου περιγράφεται η κατάρριψη των ευγενών από το ενδιάμεσο τείχος³⁷.

Η ακρόπολη ήταν το προπύργιο της καθεστηκυίας τάξης και σύμβολο εξουσίας στους εμφύλιους του 14ου αι. Η επιλογή μίας από τις πύλες της για να διατρανωθεί η επικράτηση του Καντακουζηνού λειτουργεί συμβολικά, ως αντίβαρο των γεγονότων του παρελθόντος. Η επιγραφή είναι περίοπτη από τους εισερχόμενους στην ακρόπολη.

Τόσο η ενεπίγραφη παράσταση αυτοκράτορα, όσο και η γραπτή επιγραφή σε πύλη των τειχών της βυζαντινής Θεσσαλονίκης είναι μοναδικές. Η επιγραφή προστίθεται στις υπόλοιπες γνωστές μας δώδεκα από τα τείχη³⁸, αποτελώντας ακόμα μία μαρτυρία αυτοκρατορικής παρουσίας στη δεύτερη πόλη του Βυζαντίου και επιβεβαιώνοντας την πολιτική, κοινωνική και συμβολική λειτουργία των τειχών³⁹.

9η Εφορεία
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ – ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

35. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, libri IV, vol. III, Bonnae 1828, σ. 117.

36. *Ό.π.*

37. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, libri III, vol. II, Bonnae 1828, σσ. 570-580.

38. J.-M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. "Les inscriptions de Thessalonique"», *Travaux et Mémoires* 5 (1973) 145-180· Παπαζώτος, *ό.π.*, σσ. 25-33.

39. Για μία νέα ερμηνευτική προσέγγιση της λειτουργίας των τειχών βλ. Nikolas Bakirtzis, «The Visual Language of Fortification Facades: "The Walls of Thessaloniki"», *Μνημείο και Περιβάλλον* 9 (2005) 15-34.

RÉSUMÉ

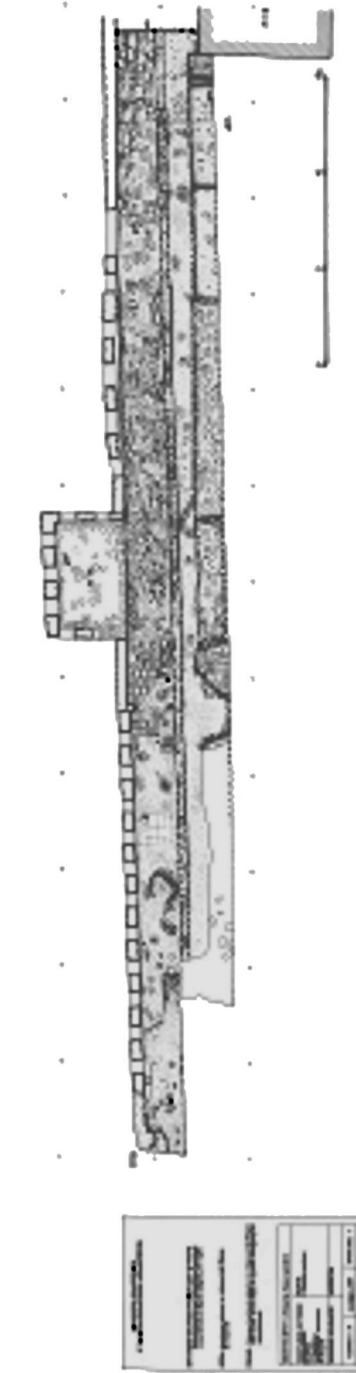
Melina Païsidou – Alexandros Hadjiioannidis, *Quelques remarques archéologiques concernant les remparts nordiques de Thessalonique.*

Pendant les années 2003-2006 la 9ème Éphorie des Antiquités Byzantines a dirigé des travaux de conservation et de restauration des remparts nordiques de Thessalonique, et spécialement de la section qui s'étend entre la porte d'Anna Palaiologina et la Porte Vieille (Eski Delik). Les excavations et les recherches furent réalisées en trois secteurs ci-dessous:

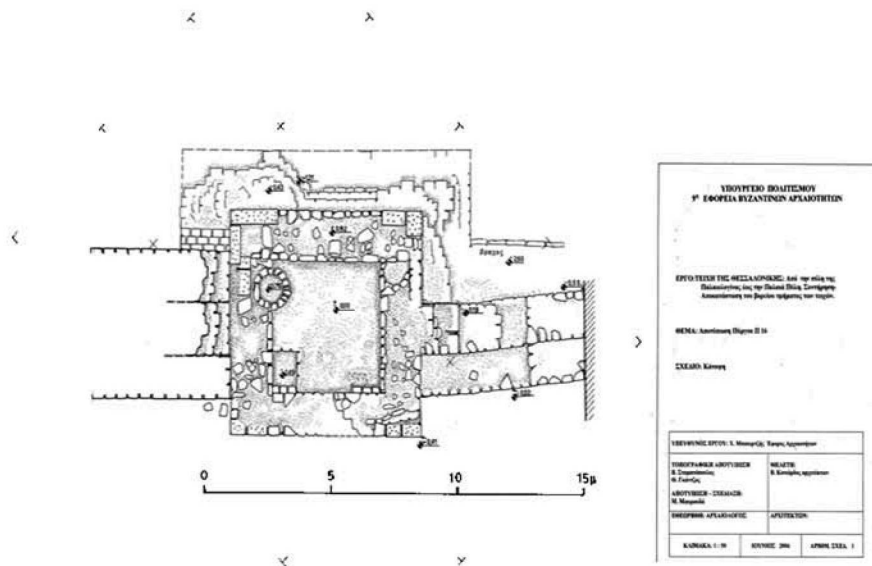
- a. Il s'agit du secteur qui s'étend entre la grande tour ouest de la citadelle (tour no 13), et la Porte Vieille où on a découvert les trois phases successives de la construction des remparts, datées depuis l'époque romaine jusqu'au 5ème siècle a.D. La recherche fut aussi concentrée au lieu de la tour romain (tour no 16), qui a donné des résultats intéressants concernant sa construction et sa morphologie.
- b. Il s'agit du secteur qui fait face au monastère des Vlatadon, où s'élève la tour du grand chartulaire Andronic Lapardas. Vers une direction orientale on a découvert la deuxième phase constructive des remparts, laquelle présente une typologie comparable à celle des monuments de l'époque constantinienne.
- c. Il s'agit du secteur entre la tour du grand chartulaire Andronic Lapardas (tour no 12) et la grande tour occidentale de la citadelle (tour no 13), où se fut percée la porte occidentale unique vers la citadelle. Dans ce secteur on a éclairci les phases d'usage différentes dès l'époque romaine jusqu'au 14ème siècle. La phase la plus représentative, au point de vue de la construction, est celle du 12ème siècle. Au niveau du corridor des créneaux on a excavé cinq tombes datées au commencement du 13ème siècle. Cinquante deux trachea provenant de ces tombes constituent un témoignage numismatique très important pour la ville, daté entre le règne du Manuel Comnène et le règne du Théodore I Lascaris. La plupart parmi eux sont des imitations latines. Dans l'arcade, au dessus de la porte occidentale on a découvert les fragments de deux inscriptions en fresque. On attribue l'une à l'empereur Andronic Paléologue III, tandis que l'autre aux corégnants Jean V Paléologue et Jean Cantacuzène. Tous les deux constituent des témoignages uniques par rapport aux remparts de Thessalonique.

Σχ. 1. Το βόρειο τείχος της Θεσσαλονίκης. Οι πύργοι από την Πύλη της Παλαιολογίνας έως την Παλαιά Πύλη.
 Des. 1. Les remparts nordiques de Thessalonique. Les tours entre la Porte de Palaiologina et la Vieille Porte.

Σχ. 2. Ο πύργος Π14 και τα εκατέρωθεν μεσοτόγια διαστήματα. (Σχ. - αποστ.: Μ. Μανρουδά).
Des. 2. La tour no 14 et les remparts adjacents. (Dessin: M. Manrouda).

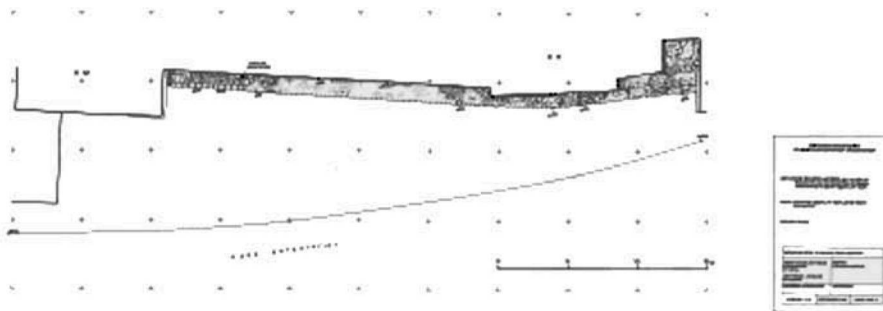

Σχ. 3. Ο πύργος Π16 και τα εκατέρωθεν μεσοπύργια διαστήματα.

(Σχ. – αποτ.: Μ. Μανωλάκης)

Des. 3. La tour no 16 et les remparts adjacents.

(Dessin: M. Mavrouda).

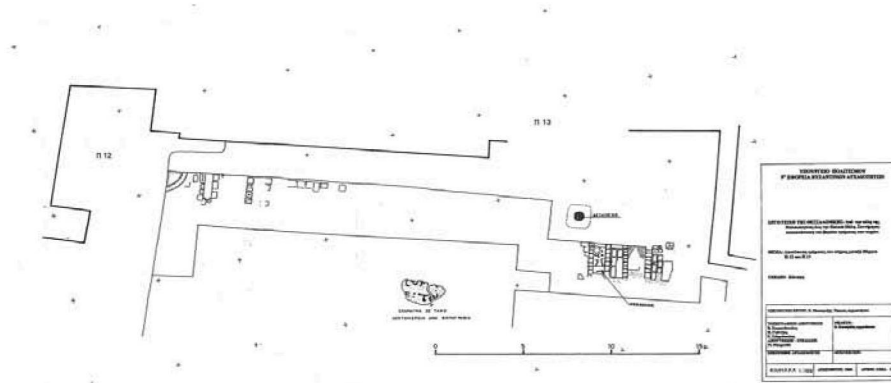

Σχ.4. Το τμήμα του τείχους από τον πύργο Π12 (Πύργος Λαπαρδά) έως τον Π11.

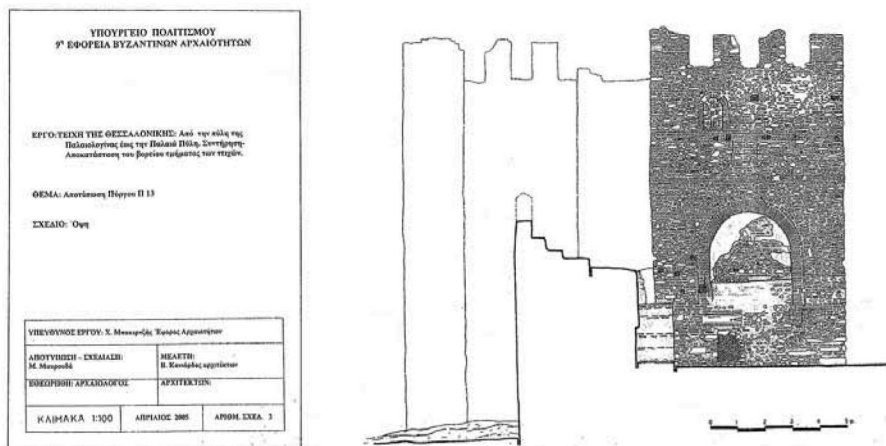
(Σχ. – αποτ.: Μ. Μανωλάκης)

Des. 4. La partie des remparts entre la tour no 12 (Tour de Lapardas) et la tour no 11.

(Dessin: M. Mavrouda).

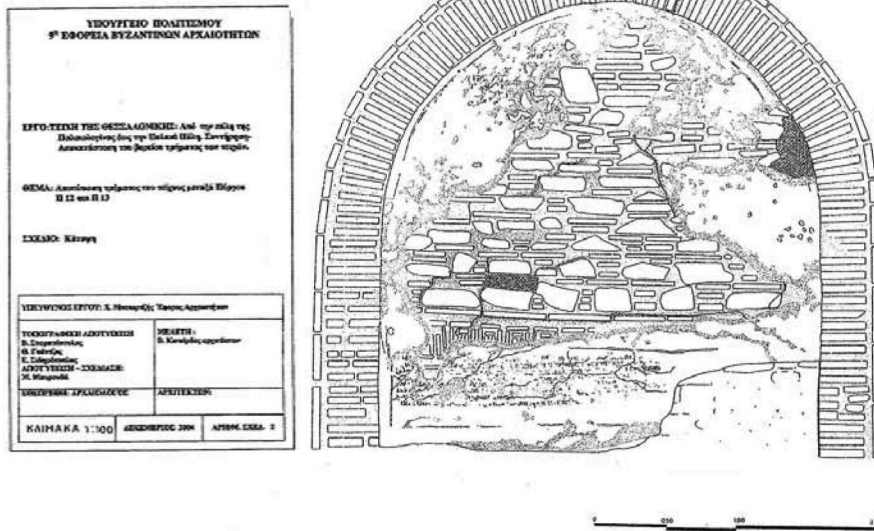

Σχ. 5. Το τμήμα του τείχους από τον πύργο Π12 (Πύργος Λαπαρδά) έως τον πύργο Π13 (Πύργος δυτικού κόμβου). (Σχ. – αποτ.: Μ. Μανρουδά).
 Des. 5. La partie des remparts entre la tour no 12 (Tour de Lapardas) et la tour no 13 (Tour de l'entrance occidentale de la citadelle). (Dessin: M. Mavrouda).

Εικ. 6. Η δυτική όψη του πύργου Π13 (Πύργος δυτικού κόμβου). (Σχ. – αποτ.: Μ. Μανρουδά).
 Des. 6. La face occidentale de la tour no 13 (Tour de l'entrance occidentale de la citadelle). (Dessin: M. Mavrouda).

Σχ. 7. Το τοξωτό υπέρθυρο της δυτικής πύλης του πύργου Π13.
 (Σχ. – αποτ.: Μ. Μανρουδά).
 Des. 7. L'arcade du linteau de la porte occidentale de la tour no 13.
 (Dessin: M. Mavrouda).

+ ΦΗΦΡΟΝΙΚΟΚΚ Ι
 ΙΘ - Π
 Ι υ ντ ω
 ΓΗ ΩΙ

Σχ. 8. Απόγραφο της επιγραφής της τοιχογραφίας του υπέρθυρου της δυτικής πύλης του πύργου Π13. (Μ. Παϊσίδου).
 Des. 8. Copie de l'inscription en fresque sur le linteau de la porte occidentale de la tour no 13. (Copie: M. Païsidou).

Σχ. 9. Αποτύπωση της οκτάστιχης επιγραφής του υπερθύρου της δυτικής πύλης του πύργου Π13. (Σχ. – αποτ.: Μ. Μαυρουδά).

Des. 9. Copie de l'inscription en fresque en huit vers sur le linteau de la porte occidentale de la tour no 13. (Dessin: M. Mavrouda).

C V M B
 ΚΑΤΑΚΚΙΝΟΣ
 Δ. ΤΚΡΤΩΙ
 ΚΥΡ ΤΟΙΩΔΙΤ

Σχ. 10. Απόγραφο αποσπάματος του δεύτερου στίχου της οκτάστιχης επιγραφής. (Μ. Παϊσίδου).

Des. 10. Détails du vers second de l'inscription en huit vers. (Copie: M. Païsidou).

Εικ. 1. Βόρειο τείχος Θεσσαλονίκης. Το τμήμα μεταξύ των πύργων Π14-Π15 δυτικά του κόμβου της ακρόπολης.

Ph. 1. Les remparts nordiques de Thessalonique. La partie entre les tours no 14 et no 15 à l'ouest de la porte occidentale de la citadelle.

Εικ. 2. Βόρεια όψη πύργου Π16. Διακοσμητικά μυστρίσματα.

Ph. 2. La face nordique de la tour no 16. Décoration à la truelle sur le mortier.

*Εικ. 3. Ο πύργος Π16.
Ph. 3. La tour no 16.*

*Εικ. 4. Το μεταπύργιο μεταξύ των πύργων Π12-Π11.
Ph. 4. La partie des remparts entre la tour no 12 et la tour no 11.*

*Εικ. 5. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας του μεταπυργίου Π12-Π11.
Ph. 5. La partie des remparts entre la tour no 12 et la tour no 11. Détail de la construction.*

*Εικ. 6. Ενσφράγιστες πλίνθοι του περιδρόμου του μεταπυργίου Π12-Π13.
Ph. 6. Briques estampillées du corridor des créneaux entre les tours no 12 et no 13.*

*Εικ. 7. Οστέινος σταυρός.
Ph. 7. Croix en os.*

*Εικ. 8. Υπέροπυρο Αλεξίου Α' Κομνηνού και τραχύ Μανουήλ Α' Κομνηνού.
Ph. 8. Hyperpyron d'Alexius I Comnène et trachy de Manuel I Comnène.*

*Εικ. 9. Συστάδα κτιστών κιβωτιόσημων τάφων.
Ph. 9. Groupe des tombes maçonnées.*

*Εικ. 10. Τοιχοποιία κομβικού πύργου Π13. Υποδοχές του μηχανισμού
τον «καταράκτη» της πύλης.
Ph. 10. Maçonnerie de la tour no 13. Récepteurs du mécanisme de la clôture de la
porte (saracinesca).*

Εικ. 11. Κομνηνικός πύργος Π13. Η φραγμένη πύλη και η πυργοειδής κατασκευή σχήματος «πει».

Ph. 11. La tour no 13. La porte construite et la construction en forme de tour.

Εικ. 12. Η εσωτερική πύλη του πύργου Π13.

Ph. 12. La petite porte intérieure de la tour no 13.

*Εικ. 13. Γενική άποψη του δυτικού κόμβου της ακρόπολης.
Ph. 13. Vue générale du point nodal occidental de la citadelle.*

*Εικ. 14. Σπάραγμα της οκτάστιχης επιγραφής του υπερθύρου της δυτικής πύλης.
Ph. 14. Détail de l'inscription en fresque en huit vers sur le linteau de la porte
occidentale de la tour no 13.*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τα νομίσματα της ανασκαφικής έρευνας στα βόρεια τείχη της Θεσσαλονίκης

<i>ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ – ΒΟΡΕΙΑ ΤΕΙΧΗ</i>		τεμ. 47
Τόπος εύρ.:	Θεσσαλονίκη. Ανασκαφή της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων	
Χρον. εύρ.:	1-3 Δεκεμβρίου 2004 (αρ. ευρ. ΒΤΘ/04/24)	
Ανάλυση:		
	Πιστές Απομιμήσεις (περ. 1195-περ. 1215?)	
	<i>Άγνωστο Νομισματοκοπείο</i>	
	Άσπρα τραχέα από κράμα (bill.) 1-3. <i>DOC IV</i> , pl. XXVI, 3, Τύπος C, χρον. περ. 1202-1215?	3 τεμ.
	(*2.36 γρ., *3.13 γρ., 3.30 γρ.)	
	Λατινικές Απομιμήσεις (1204-1261)	
	<i>Θεσσαλονίκη (1204-1224)</i>	
	Άσπρα τραχέα από κράμα (bill.) μεγάλου μεγέθους	
	4. <i>DOC IV</i> , pl. LII, 25, Τύπος B	1 τεμ.
	(*1.41 γρ.)	
	5. <i>DOC IV</i> , pl. LII, 26, Τύπος C	1 τεμ.
	(*2.71γρ.)	
	<i>Άγνωστο Νομισματοκοπείο</i>	
	Άσπρα τραχέα από κράμα (bill.) μικρού μεγέθους	
	6-34. <i>DOC IV</i> , pl. LII, 30, Τύπος A, χρον. περ. 1204-?	29 τεμ.
	(0.74 γρ., 0.81 γρ., 0.85 γρ., 0.88 (2) γρ., 0.89 γρ., 0.96 γρ., 1.00 γρ., 1.02 γρ., 1.03 γρ., 1.04 γρ., 1.13 γρ., 1.18 γρ., 1.19 γρ., 1.21 γρ., 1.25 γρ., 1.31 γρ., 1.34 (2) γρ., 1.37 γρ., 1.39 γρ., 1.44 γρ., 1.45 γρ., 1.55 γρ., *1.56γρ., 1.87 γρ., *1.88 γρ., 1.92 γρ., 2.32 γρ.)	
	35-38. <i>DOC IV</i> , pl. LIII, 33, Τύπος D, χρον. περ. 1204-?	4 τεμ.
	(1.23 γρ., *1.37 γρ., *1.50 γρ., *1.52 γρ.)	
	39-42. <i>DOC IV</i> , pl. LIII, 36, Τύπος G, χρον. περ. 1205-?	4 τεμ.
	(*0.87 γρ., 0.96 γρ., *1.66 γρ., *1.69 γρ.)	
	Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης (1204/5-1222)	
	<i>Νίκαια</i>	
	Άσπρο τραχύ από κράμα (bill.)	
	43. <i>DOC IV</i> , pl. XXVIII, 6, Δεύτερη Κοπή, χρον. 1208	1 τεμ.
	(*0.87γρ.)	
	Απροσδιόριστα/φθαρμένα	
	44-47	3 τεμ.
	(1.09 γρ., 1.21 γρ., 1.51 γρ., 1.79 γρ.)	

Χρον. απόκορ.: Στα πρώιμα χρόνια της βασιλείας του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρη

Με αστερίσκο (*) σημειώνονται νομίσματα που απεικονίζονται στον αντίστοιχο πίνακα.

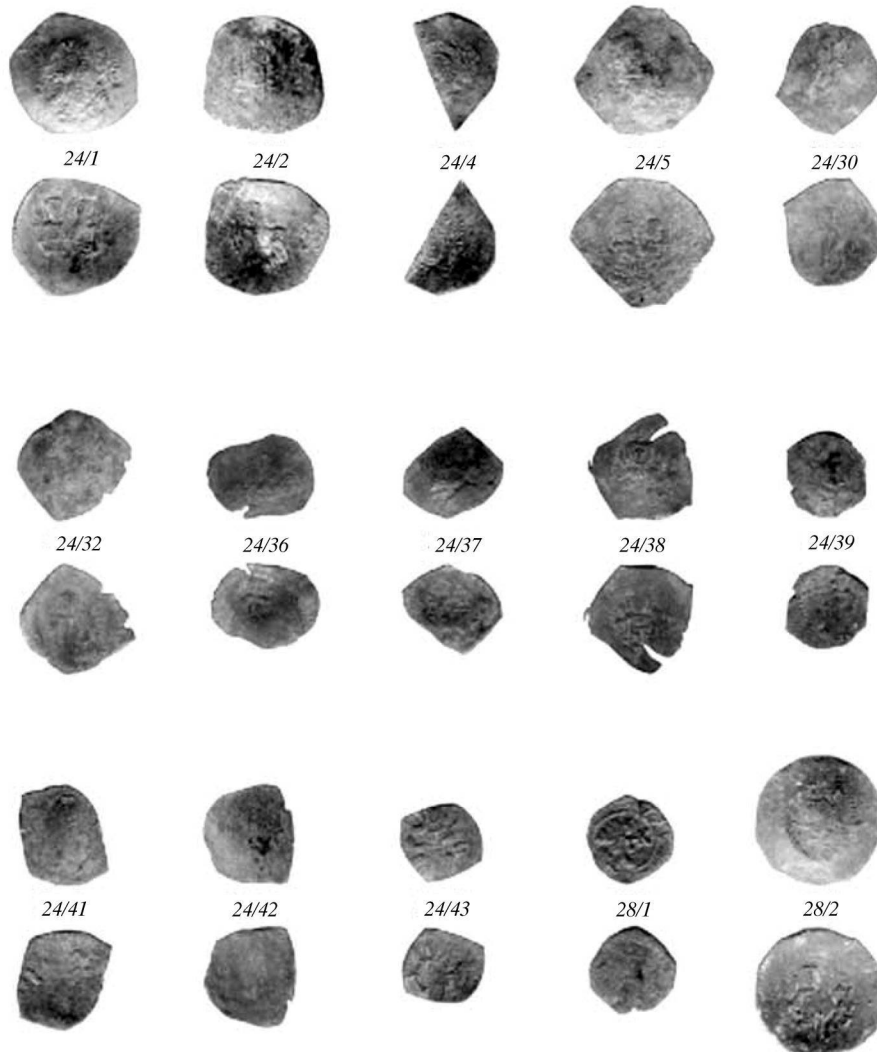
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ – ΒΟΡΕΙΑ ΤΕΙΧΗ

τεμ. 5

Τόπος εύρ.:	Θεσσαλονίκη. Ανασκαφή της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων	
Χρον. εύρ.:	9/10/13 Δεκεμβρίου 2004 (αφ. ευρ. ΒΤΘ/04/28)	
Ανάλυση:	Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180) <i>Άγνωστο Νομισματοκοπείο</i> Μισό τεταρτηρό (ΑΕ)	
	1. <i>DOC IV</i> , pl. XVI, 22, Τύπος Α, χρον. 1143-1152?	1 τεμ. (*1.30 γρ.)
	Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195) <i>Κωνσταντινούπολη</i> Άσπρο τραχύ από κρόμα (bill.)	
	2. <i>DOC IV</i> , pl. XXI, 3c κ.ε. (Var. B)	1 τεμ. (*3.54γρ.)
	Λατινικές Απομιμήσεις (1204-1261) <i>Άγνωστο Νομισματοκοπείο</i> Άσπρα τραχέα από κρόμα (bill.) μικρού μεγέθους	
	3-4. <i>DOC IV</i> , pl. LII, 30, Τύπος Α, χρον. 1204-?	2 τεμ. (1.67 γρ., 1.83 γρ.)
	Απροσδιόριστο	
	5	1 τεμ. (2.02 γρ.)

Χρον. απόκρ.: Στα πρώιμα χρόνια της Λατινικής κυριαρχίας

Δρ. Ελένη Μ. Λιάντα
Βυζαντινολόγος-νομισματολόγος

*Νομίσματα από τους τάφους του περιδρόμου πλησίον του πύργου Π13.
Monnaies des tombes situées au niveau des créneaux près de la tour no 13.*